

7

જાહેરક્ષેત્ર, ખાનગીક્ષેત્ર અને વૈશ્વિક સાહસો (Public Sector, Private Sector and Global Enterprises)

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

7.1 જાહેરક્ષેત્ર

7.1.1 અર્થ

7.1.2 લાક્ષણિકતાઓ

7.1.3 જાહેરક્ષેત્રનાં સ્વરૂપો

(I) ખાતાકીય સંચાલન

(II) જાહેર નિગમ

(III) સરકારી કંપની

7.1.4 જાહેરસાહસોનાં સ્વરૂપોની તુલના

7.1.5 જાહેરક્ષેત્રની બદલાતી જતી ભૂમિકા

7.2 ખાનગીક્ષેત્ર

7.2.1 અર્થ

7.2.2 લાક્ષણિકતાઓ

7.2.3 જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્ર વચ્ચેનો તફાવત

7.3 વૈશ્વિક સાહસો

7.3.1 ખ્યાલ

7.3.2 લાક્ષણિકતાઓ

7.4 સંયુક્ત સાહસો

7.4.1 ખ્યાલ

7.4.2 લાક્ષણિકતાઓ

7.5 જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી

7.5.1 ખ્યાલ

7.6 જાહેર ઉપયોગિતા

7.6.1 ખ્યાલ

પ્રસ્તાવના

આઝાદી પછી આપણા દેશે મિશ્ર અર્થતંત્રનો સ્વીકાર કર્યો જેના કારણે આપણા અર્થતંત્રમાં જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્રનો સમન્વય જોવા મળે છે. ખાનગીક્ષેત્રમાં ધંધાની માલિકી વ્યક્તિની અથવા એક કરતા વધુ વ્યક્તિઓની હોય છે. ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં વિવિધ સ્વરૂપો જેવાં કે વૈયક્તિક માલિકી, ભાગીદારી, સહકારી મંડળી અને જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે. જે એકમોની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ સરકાર હસ્તક હોય તેવા એકમોને જાહેરક્ષેત્રના એકમો કહે છે. આવા એકમની અંશતઃ અથવા પૂરેપૂરી માલિકી કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકારની હોય છે. તે કોઈ સરકારી ખાતું કે તેનો ભાગ હોઈ શકે કે સરકાર દ્વારા ખાસ કાયદો પસાર કરી તેની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. સરકાર આવાં જાહેરક્ષેત્રના એકમ દ્વારા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદાર બને છે. 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જાહેરક્ષેત્ર માટે કેટલાક ખાસ હેતુઓ નક્કી કરાયા અને તે દ્વારા ઔદ્યોગિકીકરણ અને વિકાસને વેગ આપવાનું સ્વીકારાયું. જાહેરક્ષેત્રને ખાસ મહત્વ આપવામાં આવ્યું પણ સાથે-સાથે ખાનગીક્ષેત્ર અને જાહેરક્ષેત્રની એકબીજા ઉપરની આધારિતતા પણ સ્વીકારાઈ હતી. 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં અગાઉની ઔદ્યોગિક નીતિઓ કરતાં ભારે પરિવર્તનો જોવા મળ્યાં. જાહેરક્ષેત્રમાં સરકારે પોતાનું રોકાણ ખાનગીક્ષેત્રને જરૂરિયાત મુજબ વેચવાની શરૂઆત કરી અને ખાનગીક્ષેત્રને વધુ સ્વાયત્તતા આપવાનું સ્વીકાર્યું.

7.1 જાહેરક્ષેત્ર

7.1.1 અર્થ : જે એકમોની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ સરકાર હસ્તક હોય તેને જાહેરક્ષેત્રના સાહસ કહે છે.

7.1.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) મૂળભૂત ઉદ્યોગોની સ્થાપના : જાહેરસાહસો સ્થાપવા પાછળનો હેતુ ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણ માટે પાયાની સુવિધાઓ ઊભી કરવાનો છે. જે માટે ખૂબ મોટા પાયે રોકાણ કરવું જરૂરી બને છે. આઝાદી પછીના સમયમાં ખૂબ મોટા પાયે રોકાણ કરવું ખાનગી ઉદ્યોગો માટે મુશ્કેલ હતું. મૂળભૂત ઉદ્યોગોમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ જરૂરી હોય છે અને તેમાંથી મળતું વળતર શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઓછું હોય છે માટે ખાનગી ઉદ્યોગો

પાયાના ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં ઓછો રસ દાખવતા હોય છે. સરકાર આવા ઉદ્યોગોમાં રોકાણ કરી ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ શક્ય બનાવે છે.

(2) ઇજારાશાહી નાબૂદી : જ્યારે ઔદ્યોગિક એકમની માલિકી સરકારની હોય ત્યારે ખાનગીક્ષેત્રની ઇજારાશાહી નાબૂદ થાય છે.

(3) સંતુલિત પ્રાદેશિક ઔદ્યોગિક વિકાસ : પછાત વિસ્તારોમાં ખાનગીક્ષેત્રના રોકાણકારો મૂડી રોકવા આકર્ષાતા નથી ત્યાં સરકાર મૂડીરોકાણ કરી સંતુલિત પ્રાદેશિક ઔદ્યોગિક વિકાસ કરી શકે છે. દા.ત., રાઉરકેલા, ભીલાઈ, બોકારો વગેરે જેવા ઔદ્યોગિક પછાત વિસ્તારોમાં સરકારે લોખંડનાં કારખાનાંઓમાં મૂડીરોકાણ કરી ઔદ્યોગિક વિકાસ કરેલ છે.

(4) સમાજકલ્યાણનો હેતુ : સામાન્ય રીતે ખાનગીક્ષેત્રનો હેતુ વધુ નફાનો હોય છે જ્યારે જાહેરક્ષેત્રનો હેતુ નફાની સાથે સાથે સમાજકલ્યાણનો પણ હોય છે. સમાજના બધા જ વર્ગોને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર જાહેરસાહસો સેવા પૂરી પાડે છે. ઔદ્યોગિકીકરણને વેગ આપવા માટે પાયાના ઉદ્યોગોમાં જાહેર સાહસો મોટા પાયે કામ કરે છે અને ઔદ્યોગિકીકરણને વેગ આપી સમગ્ર સમાજનું કલ્યાણ કરે છે.

(5) નફાનું નીચું ધોરણ : જાહેરક્ષેત્ર બહુ જ ઓછા નફાના ધોરણથી પોતાની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. શરૂઆતના સમયમાં તો જાહેરક્ષેત્ર નુકસાન કરે તોપણ સરકાર તે ચલાવી લેતી હતી; પરંતુ 1991થી આ નીતિમાં પરિવર્તન આવ્યું છે અને તે અનુસાર જાહેરક્ષેત્ર પણ સામાન્ય નફો કરે તે અપેક્ષિત છે.

(6) રાષ્ટ્રહિતની જાળવણી : જાહેરક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય હિત માટે વધુ યોગ્ય સાબિત થયાં છે. દા.ત., સંરક્ષણક્ષેત્રનાં સાધનોનું ઉત્પાદન સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(7) રોજગારીની તકોનું સર્જન : ભારત જેવા વિકસતા અને વધુ વસ્તી ધરાવતા દેશમાં રોજગારીની તકોનું સર્જન અતિમહત્વનું છે. જાહેરક્ષેત્રમાં મોટા પાયે રોકાણ થતાં આનુષંગિક એકમોનો પણ વિકાસ થાય છે જેથી રોજગારીની તકોનું સર્જન થાય છે.

(8) દેશના આર્થિક વિકાસમાં વધારો : કોઈ પણ દેશ માટે આર્થિક વિકાસ અત્યંત જરૂરી છે. જાહેરક્ષેત્ર ઉદ્યોગો માટે જરૂરી પાયાની સુવિધાઓનું સર્જન કરે છે. તેનાં કારણે નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ શક્ય બને છે. આમ, દેશનો આર્થિક વિકાસ સતત વધતો રહે છે.

(9) સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય : જાહેરક્ષેત્રનું સંચાલન સરકાર હસ્તક હોય છે માટે સરકારની નીતિઓનું પાલન કરવું ફરજિયાત બને છે. સમાજના નબળા વર્ગોને વિનામૂલ્યે અથવા રાહતદરે સેવા, નોકરીની સુરક્ષા, નોકરીની શરતો, મજૂર-કાયદાઓનું સંપૂર્ણ પાલન, મહિલાઓને અગ્રિમતા જેવી અનેક બાબતો પરત્વે હકારાત્મક વલણ જોવા મળે છે. આથી જાહેરક્ષેત્ર વધુ સારી રીતે સામાજિક ન્યાય અપાવી શકે છે.

(10) આદર્શ વેતન અને સગવડો : જાહેરક્ષેત્ર સરકારી માલિકીના હોવાથી સરકાર સાથે સંકળાયેલાં હોવાથી કર્મચારીઓને સારાં વેતન-ધોરણો મળી શકે છે. કર્મચારીઓને ખાનગીક્ષેત્ર કરતાં વધારે સારી સવલતો મળતી હોય તેવું જોવા મળે છે. આમ, સરકાર આદર્શ માલિક બનવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે.

7.1.3 જાહેરક્ષેત્રનાં સ્વરૂપો :

(I) ખાતાકીય સંચાલન (II) જાહેર નિગમ (III) સરકારી કંપની

(I) ખાતાકીય સંચાલન (સરકારી ખાતું) :

સરકાર હંમેશાં પોતાનું કામકાજ જુદાંજુદાં ખાતાં દ્વારા સંભાળે છે. આવાં કોઈ સરકારી ખાતાં દ્વારા જ્યારે જાહેરક્ષેત્રનું સંચાલન થતું હોય તેને ખાતાકીય સંચાલન કહે છે. જાહેરક્ષેત્રના એકમનું સંચાલન સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા થાય છે અને બધા કર્મચારીઓ સરકારી કર્મચારી ગણાય છે. સરકારી ખાતા કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા સંચાલિત હોય છે અને તેમને કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકારના નીતિ-નિયમો લાગુ પડે છે. દા.ત., ટપાલ ખાતું, રેલવે વગેરે.

લાક્ષણિકતાઓ :

(1) નાણાંની ફાળવણી : ખાતાકીય સંચાલનના ઉદ્યોગોને નાણાંની ફાળવણી સંબંધિત સરકારી અંદાજપત્રમાંથી થાય છે. સરકારી ખાતાની આવક એ સરકારી તિજોરીમાં જમા થાય છે.

(2) હિસાબોની જાળવણી : સરકારી ખાતાના હિસાબોની જાળવણી જે-તે વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેનું ઓડિટ નિયંત્રક અને મહાલેખા પરિક્ષક (CAG-Comptroller and Auditor General) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(3) કર્મચારીઓની નિમણૂક : ખાતાકીય સંચાલનના કર્મચારીઓ સરકારી કર્મચારીઓ ગણાય છે તેથી તેમની ભરતી, નિમણૂક અને તેમની સેવાની શરતો અન્ય સરકારી કર્મચારીઓ જેવી જ હોય છે.

(4) સરકારી સંચાલન અને અંકુશ : સરકારી ખાતાનું સંચાલન અને અંકુશ જે-તે ખાતાના પ્રધાનની સીધી દેખરેખ હેઠળ સનદી અધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(5) ઉત્તરદાયિત્વ : જે-તે સરકારી ખાતાનાં કાર્યોની જવાબદારી ખાતું સંભાળનાર પ્રધાનની હોય છે અને પ્રધાનનું પ્રત્યક્ષ ઉત્તરદાયિત્વ સંસદ કે વિધાનસભા પ્રત્યે હોય છે.

(II) જાહેર નિગમ (Public Corporation) :

સંસદ કે વિધાનસભાના ખાસ કાયદા દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવેલા એકમને જાહેર નિગમ કહે છે. આ કાયદામાં નિગમની સત્તા-ફરજો, અધિકારો, જવાબદારીઓ, કર્મચારીની નોકરી માટેના નિયમો અને સરકારી ખાતા સાથે કાયદાકીય સંબંધની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય છે. દા.ત., ભારતીય જીવનવીમા નિગમ, ઇન્ડિયન ઓઈલ કંપની, કૂડ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ વગેરે.

લાક્ષણિકતાઓ :

(1) સ્થાપના : જાહેર નિગમની સ્થાપના અને સંચાલન સંસદ કે વિધાનસભામાં પસાર કરાયેલા ખાસ કાયદા દ્વારા થાય છે. આ કાયદામાં જાહેર નિગમનો હેતુ, અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ખાસ સવલતો વિશેની માહિતી આપવામાં આવે છે.

(2) માલિકી : જાહેર નિગમની માલિકી કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકાર કે સંયુક્ત રીતે હોય છે. જાહેર નિગમની નાણાકીય જવાબદારી અને નફાની વહેંચણી સરકાર હસ્તક હોય છે. જો નુકસાન થાય તો સ્વાભાવિક રીતે તે સરકારે ભોગવવાનું રહે છે.

(3) સરકાર દ્વારા મૂડીભંડોળ : જાહેર નિગમને સરકાર દ્વારા મૂડી પૂરી પાડવામાં આવે છે. તે સરકાર અને જાહેર જનતા પાસેથી ઉછીની મૂડી પણ જરૂર હોય તો મેળવી શકે છે.

(4) અલગ અસ્તિત્વ : જાહેર નિગમ કાયદાકીય રીતે અલગ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. જેથી કંપની તરીકેના બધા જ લાભ મેળવી શકે છે.

(5) સંચાલનમાં સ્વતંત્રતા : નિગમની માલિકી સરકારની હોય છે. માલિકી સરકારની હોવા છતાં નિગમ સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા ધરાવે છે. પ્રધાન રોજબરોજનાં કાર્યોમાં દખલગીરી કરતા નથી. નિર્ણયો લેવા અને તેનો અમલ કરવા જાહેર નિગમને મોકળાશ મળે છે.

(6) કર્મચારી નિયમો : જાહેર નિગમોના કર્મચારીઓને સરકારી કર્મચારીઓના નિયમો લાગુ પડતા નથી. જાહેર નિગમના કર્મચારીઓના નોકરીના નિયમો જે-તે નિગમના કાયદામાં હોય છે. જે અનુસાર કર્મચારીઓએ ફરજ બજાવવાની હોય છે. ઘણી વખત સરકારના અધિકારીઓને જાહેર નિગમના સંચાલન માટે પ્રતિનિયુક્તિ (Deputation) ઉપર રાખવામાં આવે છે.

(7) સંચાલક મંડળ દ્વારા સંચાલન : જાહેર નિગમનો વહીવટ સંચાલક મંડળ સંભાળે છે. સંચાલક મંડળની નિયુક્તિ સરકાર કરે છે અને જાહેર જીવનમાં વ્યસ્ત વ્યક્તિઓ, સફળ ધંધાદારીઓ, વ્યવસાયમાં નિષ્ણાત હોય તેવી વ્યક્તિઓને નીમવામાં આવે છે. સંચાલક મંડળ નીતિ-ઘડતરનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે મુખ્ય વ્યવસ્થાપક તેના અમલનું અને નીતિ અનુસાર રોજબરોજના વહીવટનું કામ સંભાળે છે.

(8) સંસદ-વિધાનસભાને જવાબદાર : નિગમની કાર્યવાહીનો અહેવાલ સંસદ-વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે માટે નિગમો ગ્રાહકોના અથવા જાહેર જનતાના ભોગે વધુ નફો કમાવાની વૃત્તિ રાખી શકતા નથી. આથી સંસદ અને વિધાનસભાનો અંકુશ રહે છે.

(III) સરકારી કંપની (Government Company) :

સરકારી કંપનીની સ્થાપના અને સંચાલન ભારતીય કંપનીધારા અનુસાર કરવામાં આવે છે. આવી કંપનીનો હેતુ સંપૂર્ણપણે ધંધાકીય હોય છે અને ખાનગીક્ષેત્રની કંપનીઓ સાથે હરીફાઈ કરતી પણ જોવા મળે છે. ભારતીય કંપનીધારા અનુસાર સરકારી કંપની એ એવી કંપની છે કે જેમાં સરકારની મૂડીનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું 51 % હોય છે. સરકારની મૂડી એટલે કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો અથવા એકથી વધુ રાજ્ય સરકારોની મૂડી હોય છે. માટે કંપનીના સંચાલનમાં સરકાર પોતાનું પ્રભુત્વ પુરવાર કરી શકે છે. સરકારી કંપનીમાં શેર રાષ્ટ્રપતિના નામે ધારણ કરવામાં આવે છે. સરકાર બહુમતી શેરધારક હોવાને કારણે કંપનીના સંચાલન ઉપર સરકારી અંકુશ રહે છે માટે આવી કંપનીને સરકારી કંપની તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

લાક્ષણિકતાઓ :

- (1) સ્થાપના : ભારતીય કંપનીધારાની જોગવાઈઓ અનુસાર સરકારી કંપનીની સ્થાપના થાય છે.
- (2) અલગ અસ્તિત્વ : કંપની પોતે અલગ કાયદાકીય વ્યક્તિ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે માટે કંપની કોઈ પણ વ્યક્તિ સામે પોતાના નામથી દાવો કરી શકે છે કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કંપની સામે દાવો કરી શકે છે. કંપની પોતાનાં નામથી અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે કરાર કરી શકે છે અને મિલકતો પોતાનાં નામથી ધારણ કરી શકે છે.
- (3) મૂડી : સરકારી કંપનીમાં ઓછામાં ઓછી 51 % મૂડી સરકારની હોય છે.
- (4) વહીવટ : અન્ય કોઈ પણ કંપનીની માફક સરકારી કંપનીનો વહીવટ કંપની ધારાની જોગવાઈઓ અનુસાર થાય છે.
- (5) કર્મચારીઓની નિમણૂક : સરકારી કંપનીમાં કર્મચારીઓની નિમણૂક કંપનીએ પોતે નક્કી કરેલાં ધારાધોરણ અનુસાર થાય છે.
- (6) સભ્યોની નિમણૂક : કંપનીના સંચાલક મંડળના બધા જ સભ્યોની નિમણૂક સરકાર કરે છે.
- (7) ઓડિટરની નિમણૂક : સરકારી કંપનીને કંપનીધારા મુજબ હિસાબો રાખવાના અને ઓડિટના નિયમો અને વિધિમાંથી મુક્તિ મળે છે પરંતુ ઓડિટરની નિમણૂક સરકાર કરે છે. વાર્ષિક અહેવાલ સંસદમાં તેમજ વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે.
- (8) મૂડી મેળવવાની વ્યવસ્થા : સરકારી કંપની જરૂરી મૂડી સરકારને અને ખાનગી શેરધારકોને ફાળવેલ શેરોમાંથી મેળવે છે. જરૂરિયાત મુજબ સરકારી કંપની જાહેર જનતા પાસેથી પણ મૂડી મેળવે છે.
- (9) નીતિવિષયક નિર્ણયો : સરકારી કંપનીના નીતિવિષયક નિર્ણયો સંબંધિત ખાતાના પ્રધાન દ્વારા લેવામાં આવે છે.

7.1.4 જાહેર સાહસોનાં સ્વરૂપોની તુલના :

અનુક્રમ	મુદ્દો	ખાતાકીય સંચાલન	જાહેર નિગમ	સરકારી કંપની
(1)	સ્થાપના	સરકારી ખાતા દ્વારા થાય છે.	સંસદ કે વિધાનસભાના ખાસ કાયદાથી થાય છે.	સરકાર દ્વારા કંપનીધારાની જોગવાઈઓ પ્રમાણે થાય છે.
(2)	કાયદાકીય રીતે અસ્તિત્વ	સરકારથી જુદું અસ્તિત્વ નથી મળતું.	કાયદાકીય જોગવાઈ પ્રમાણે અલગ અસ્તિત્વ મળે છે.	કાયદાકીય જોગવાઈ પ્રમાણે અલગ અસ્તિત્વ મળે છે.
(3)	કયા ક્ષેત્ર માટે અનુકૂળ ?	સંરક્ષણ અને જાહેર સેવાના ક્ષેત્ર માટે અનુકૂળ છે.	ઔદ્યોગિક સાહસ કે જાહેર સેવાના ક્ષેત્ર માટે અનુકૂળ છે.	ઔદ્યોગિક ધંધાકીય સાહસ કે વિદેશી સહયોગવાળા ક્ષેત્ર માટે અનુકૂળ છે.
(4)	મૂડીની પ્રાપ્તિ	સરકારી અંદાજપત્રની જોગવાઈ અનુસાર મૂડી પ્રાપ્ત થાય છે.	સરકાર દ્વારા મૂડીરોકાણ થાય છે.	ઓછામાં ઓછી 51 % મૂડી સરકારી રોકાણથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(5)	કાર્યશીલ મૂડી	સરકારી અંદાજપત્રની જોગવાઈ અનુસાર મળે છે.	જરૂરિયાત મુજબ જોગવાઈ જાતે કરી શકે છે.	જરૂરિયાત મુજબ જોગવાઈ જાતે કરી શકે છે.
(6)	જવાબદારી	સંબંધિત સરકારી ખાતાના પ્રધાનની જવાબદારી છે.	સૈદ્ધાંતિક રીતે સંસદ અથવા વિધાનસભાને જવાબદાર છે.	સૈદ્ધાંતિક રીતે સંસદ અથવા વિધાનસભાને જવાબદાર છે.
(7)	સંચાલનમાં સ્વતંત્રતા	સ્વતંત્રતા મળતી નથી.	સ્વતંત્રતા મળે છે.	સ્વતંત્રતા મળે છે.
(8)	કર્મચારીઓ	કર્મચારીઓ સરકારી કર્મચારી ગણાય છે માટે ભરતીમાં સરકારી નિયમોનું પાલન જરૂરી છે.	કર્મચારીઓ સરકારી ગણાતા નથી માટે ભરતી પોતે નક્કી કરેલા નિયમોથી થાય છે.	કર્મચારીઓ સરકારી કર્મચારી ગણાતા નથી માટે ભરતી પોતે નક્કી કરેલા નિયમોથી થાય છે.
(9)	સંચાલન	ભારતીય સનદી સેવાના અધિકારી દ્વારા સંચાલન થાય છે.	સંચાલક મંડળ દ્વારા મુખ્ય વ્યવસ્થાપકની મદદથી સંચાલન થાય છે. સંચાલક મંડળ અને મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરની નિમણૂક સરકાર કરે છે.	સંચાલક મંડળમાં સરકાર સિવાયના બહારના નિષ્ણાત વ્યક્તિઓ પણ હોય છે.
(10)	અંકુશ	સંબંધિત સરકારી ખાતાના પ્રધાનનો સીધો અંકુશ હોય છે.	સંસદ કે વિધાનસભાનો સીધો અંકુશ હોય છે.	સંબંધિત મંત્રાલય દ્વારા સરકારી અંકુશ હોય છે.

7.1.5 જાહેરક્ષેત્રની બદલાતી જતી ભૂમિકા : દેશની આઝાદી પછી જાહેરક્ષેત્ર અર્થતંત્રના કેટલાક હેતુઓને સિદ્ધ કરવા માટે મહત્વનો ભાગ ભજવશે તેવું અપેક્ષિત હતું. જાહેરક્ષેત્ર અર્થતંત્રના વિકાસ માટે માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરશે. ખાનગીક્ષેત્રે જ્યાં અપેક્ષિત વળતર ન મળે ત્યાં મોટું મૂડીરોકાણ કરવા તૈયાર ન હતા. આમ, સરકારે જાહેરક્ષેત્રના વિકાસ દ્વારા માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન કરવાનું શરૂ કર્યું અને અર્થતંત્રમાં જરૂરી માલસામાન અને સેવાઓનું ઉત્પાદન જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા શરૂ કર્યું. પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પણ જાહેરક્ષેત્રને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.

1991 પછીનાં વર્ષોમાં આર્થિક નીતિમાં ખાનગીકરણ, ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ અપનાવવામાં આવ્યું. જેના પરિણામે જાહેરક્ષેત્રની ભૂમિકામાં ફેરફાર થયો. ખાનગી કંપનીઓ સાથે જાહેરક્ષેત્ર હરીફાઈમાં ઊતરવા લાગ્યા. નફાકારકતાને વધુ મહત્વ અપાવા લાગ્યું. સતત નુકસાન કરતા જાહેરક્ષેત્રમાં માળખાગત ફેરફાર શરૂ થયા અને કેટલાંક જાહેરક્ષેત્ર બંધ કરાયાં. ઘણાંબધાં જાહેરક્ષેત્રની ઈકિવટી મૂડીમાં જાહેર જનતાને ભાગ અપાયો કે ખાનગી ઉદ્યોગોને તે વેચવામાં આવ્યા. સરકાર દ્વારા વિવિધ સમિતિઓ નીમીને બિનકાર્યક્ષમ જાહેરક્ષેત્રને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવામાં આવ્યાં. 1950થી 1990નો સમયગાળો જાહેરક્ષેત્ર માટે મહત્વનો રહ્યો છે.

7.2 ખાનગીક્ષેત્ર

ખાનગીક્ષેત્ર એ અર્થતંત્રનું સૌથી જૂનું સ્વરૂપ છે. ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત જ આ ક્ષેત્રથી થઈ હતી. અગાઉના સમયમાં ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ ખાનગીક્ષેત્રથી જ સંચાલિત થતી હતી. ખાનગીક્ષેત્રની કેટલીક મર્યાદાઓ અને સમયની કેટલીક વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોના કારણે જાહેરક્ષેત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ખાનગીક્ષેત્ર આજે પણ દેશના અર્થતંત્રમાં મહત્વનું પરિભળ છે. દેશની આર્થિક પ્રગતિ મોટા ભાગે ખાનગીક્ષેત્રને આભારી છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખાનગીક્ષેત્રનો સિંહફાળો છે. ખાનગીક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ સદીઓથી ચાલતું આવે છે. સમય અને સંજોગોના કારણે તેમાં સતત ફેરફાર થતા રહ્યાં છે. ખાનગીક્ષેત્રનો વ્યાપ વધે તે માટે સકારાત્મક વલણ સરકાર દ્વારા સ્વીકારાયું છે અને તે માટે સતત પગલાં લેવામાં આવી રહ્યાં છે.

7.2.1 અર્થ : ધંધાનું સંચાલન કોઈ એક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા નફાના હેતુ માટે કરવામાં આવે છે તેને ખાનગીક્ષેત્ર કહે છે. ખાનગીક્ષેત્રમાં વૈયક્તિક માલિકી, ભાગીદારી, હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબ, સહકારી મંડળી અને સંયુક્ત હિસ્સાવાળી કંપનીનો સમાવેશ થાય છે.

7.2.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) સૌથી જૂનું સ્વરૂપ : ખાનગીક્ષેત્ર એ ધંધાકીય એકમોનું સૌથી જૂનું સ્વરૂપ છે. ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત જ આ સ્વરૂપથી થઈ હતી અને આજે પણ ખાનગીક્ષેત્રો અસ્તિત્વમાં છે.

(2) અર્થતંત્રમાં મોટો હિસ્સો : ભારતીય અર્થતંત્રમાં સૌથી મોટો ભાગ ખાનગીક્ષેત્રનો છે. ખાનગીક્ષેત્ર વગરના અર્થતંત્રની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

(3) જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર : ખાનગીક્ષેત્ર શરૂઆતથી જ પરિવર્તનશીલ રહ્યા છે. સમય અને સંજોગો અનુસાર ધંધાકીય સાહસના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતા રહ્યા છે.

(4) નફાને પ્રાથમિકતા અને સામાજિક જવાબદારીઓનો સ્વીકાર : ખાનગીક્ષેત્રનો મુખ્ય હેતુ નફાનો પણ હોય છે. નફાના હેતુની સાથે સાથે સામાજિક જવાબદારીનો હેતુ પણ ખાનગીક્ષેત્ર સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત પર્યાવરણ રક્ષણ, મહિલા સશક્તિકરણ, સાક્ષરતા વગેરે જેવા સામાજિક ખ્યાલો પણ ખાનગીક્ષેત્રે સ્વીકાર્યા છે. આમ, નફાને પ્રાથમિકતા આપીને પણ સામાજિક જવાબદારીઓનો સ્વીકાર કર્યો છે.

(5) વિશ્વના બધા જ દેશોમાં અસ્તિત્વ : ખાનગીક્ષેત્ર એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં વિશ્વના બધા જ દેશોમાં જોવા મળે છે. ચોક્કસપણે તેમને લગતા કાયદા દરેક દેશમાં અલગ હોઈ શકે પરંતુ બધા જ દેશોએ ખાનગીક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલ છે.

(6) બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનો સમાવેશ : એક કરતા વધારે દેશમાં ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ કરતાં ધંધાકીય એકમને બહુરાષ્ટ્રીય કંપની તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 19મી સદીમાં બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ વિશ્વમાં વર્ચસ્વ વધારવાની શરૂઆત કરી હતી. ઘણી બધી કંપનીઓએ એક કરતાં વધુ દેશમાં ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવાનું શરૂ કર્યું જેના કારણે સમગ્ર વિશ્વના લોકોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે.

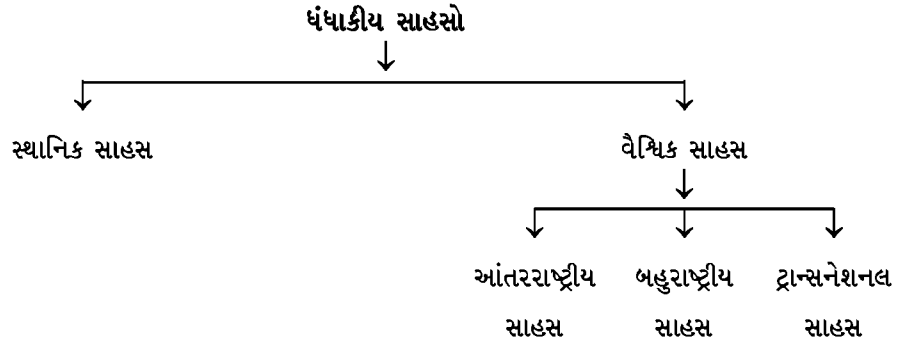
(7) રોજગારીનું સર્જન : આજે પણ સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી વધારે રોજગારની તકો ખાનગીક્ષેત્ર પૂરું પાડી રહ્યું છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના વિકાસના કારણે વધારે લોકોને રોજગારી મળે છે જેથી લોકોની આવક વધે છે જે તેમનું જીવનધોરણ સુધારે છે.

7.2.3 જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્ર વચ્ચેનો તફાવત :

અનુક્રમ નંબર	તફાવતના મુદ્દા	જાહેરક્ષેત્ર	ખાનગીક્ષેત્ર
(1)	માલિકી	જાહેરક્ષેત્રમાં માલિકી કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકારની કે સંયુક્ત રીતે બંને સરકારોની હોય છે.	ખાનગીક્ષેત્રમાં માલિકી વ્યક્તિની અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહની હોય છે.
(2)	અંકુશ	જાહેરક્ષેત્રોની માલિકી જ સરકારની હોય છે માટે સરકારી અંકુશ સરળતાથી રાખી શકાય છે.	ખાનગીક્ષેત્રો ઉપર સરકાર વિવિધ કાયદા દ્વારા નીતિવિષયક અંકુશ રાખી શકે છે.
(3)	મુખ્ય હેતુ	જાહેરક્ષેત્રનો મુખ્ય હેતુ લોકકલ્યાણનો હોય છે.	ખાનગીક્ષેત્રનો મુખ્ય હેતુ સામાન્ય રીતે નફાનો હોય છે.
(4)	નફાખોરી	જાહેરક્ષેત્રો સરકારી અંકુશના કારણે નફાખોરી કરતા નથી.	ખાનગીક્ષેત્રો નફાખોરી કરતા જોવા મળે છે.
(5)	સ્વરૂપો	સરકારી ખાતાં, જાહેર નિગમ અને સરકારી કંપની જાહેરક્ષેત્રનાં ઉદાહરણ છે.	વૈયક્તિક માલિકી, ભાગીદારી, હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબ, સહકારી મંડળી, જોઈન્ટ સ્ટોક કંપની, ખાનગીક્ષેત્રનાં ઉદાહરણ છે.

7.3 વૈશ્વિક સાહસો (Global Enterprise)

7.3.1 ખ્યાલ : જ્યારે કોઈ પણ ધંધાકીય એકમ પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય સીમાઓની બહાર ફેલાવે છે ત્યારે તેને વૈશ્વિક સાહસો કહે છે.

(1) **સ્થાનિક સાહસ :** જે સાહસો પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ, રાજકીય સીમાઓ પૂરતી મર્યાદિત રાખે તેને સ્થાનિક સાહસ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે શરૂઆતમાં બધાં જ સાહસો પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ માટે કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશના વાતાવરણનો અભ્યાસ કરે છે અને તે અનુસાર પોતાની બજાર વ્યૂહરચનાઓનું ઘડતર કરે છે.

(2) **વૈશ્વિક સાહસ :**

(i) ધંધાકીય એકમ રાષ્ટ્રીય સીમાઓની બહાર એટલે કે એક કરતાં વધુ દેશમાં પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારે છે ત્યારે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સાહસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(ii) સ્થાનિક બજારના અનુભવનો ઉપયોગ કરી પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓની પાંખો વિદેશના બજાર સુધી ફેલાવે છે. તેઓ વિદેશના બજારમાં પોતાની શાખા દ્વારા સ્થાનિક બજારની વ્યૂહરચનાઓનો પણ ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે. આવાં સાહસોને બહુરાષ્ટ્રીય સાહસ કહે છે.

(iii) ટ્રાન્સનેશનલ સાહસો સમગ્ર વિશ્વમાં ઉત્પાદન, વેચાણ, રોકાણ અને અન્ય ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ એવાં સંકલિત સાહસો છે કે જે સમગ્ર વિશ્વની સાધન-સંપત્તિનો ઉપયોગ કરી વિશ્વ બજારોમાંથી નફો મેળવે છે.

7.3.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) **એક કરતાં વધુ દેશોમાં ધંધો :** વૈશ્વિક સાહસો આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે બહુ મોટા પાયા પર કાર્યરત હોય છે. તેઓ વિશ્વના એક કરતાં વધુ દેશોમાં ધંધો કરતા હોય છે. પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ અલગ અલગ દેશોમાં એક સાથે અલગ અલગ રીતે કરતા જોવા મળે છે.

(2) **પ્રાધાન્ય :** રોકાણ, ઉત્પાદન અને વહેંચણીમાં વૈશ્વિક સાહસો જે-તે પ્રદેશની ખાસ બાબતોને પ્રાધાન્ય આપે છે. દરેક દેશની ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને વર્તણૂકલક્ષી માન્યતાઓ જુદી હોય છે અને આવી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી વૈશ્વિક સાહસો જે-તે દેશમાં પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારે છે.

(3) **કદ અને વેચાણ :** વૈશ્વિક સાહસોનું કદ અને વેચાણ વિશાળ હોય છે. ઘણી વખત કેટલાક નાના દેશોની કુલ રાષ્ટ્રીય આવક કરતાં પણ વૈશ્વિક સાહસોનાં વેચાણની આવક વધુ હોય છે.

(4) **આર્થિક સધ્ધરતા :** આર્થિક બાબતોમાં વૈશ્વિક સાહસો સધ્ધર હોય છે. કેટલીક વખત તેઓ બહુ નજીવા નફાથી કે જરૂર હોય તો નુકસાન કરીને પણ બજારનો વિકાસ કરી શકે છે. ખૂબ મજબૂત નાણાકીય પીઠબળ હોવાથી વૈશ્વિક સાહસો બહુ મોટા પાયા પર ઉત્પાદન અને વેચાણનું આયોજન કરી શકે છે.

(5) **રાજકીય વર્ચસ્વ :** વૈશ્વિક સાહસોની ખૂબ મજબૂત આર્થિક સધ્ધરતાને કારણે તેમનું રાજકીય વર્ચસ્વ પણ વધારે હોય છે. તેઓ ઘણી વખત પોતાને અનુકૂળ હોય તેવી આર્થિક નીતિને પણ જે-તે દેશના રાજકીય નેતાઓ દ્વારા ગોઠવી શકે છે.

(6) **વફાદારી :** વૈશ્વિક સાહસો વિશ્વના ઘણા બધા દેશોમાં એક સાથે ધંધો કરે છે છતાં કેટલીક વાર તેઓ જે-તે દેશને વફાદાર રહેતા નથી; પરંતુ પોતાના મૂળભૂત દેશને વધુ વફાદાર રહેતા હોય છે.

(7) આર્થિક રીતે સધ્ધર દેશોમાં ઉદ્ભવ : વૈશ્વિક સાહસોનો ઉદ્ભવ મોટા ભાગે આર્થિક રીતે વિકસિત દેશોમાં થયો હોય છે જ્યારે તેઓ તેમની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ મોટા ભાગે વિકાસશીલ અને અલ્પવિકસિત દેશોમાં કરતા હોય છે.

(8) સંશોધન અને વિકાસ માટે મોટો ખર્ચ : વૈશ્વિક સાહસો સંશોધન અને વિકાસ માટે ખૂબ મોટો ખર્ચ કરે છે અને પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે. તેઓ પોતાની આવકનો કેટલોક ભાગ સંશોધન અને વિકાસ માટે ખર્ચી નવી વસ્તુઓ, સેવાઓ અને આધુનિક ટેકનોલોજીનો સતત વિકાસ કરે છે. પરિણામે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવી શકે છે.

(9) જીવનશૈલીમાં ફેરફાર : વૈશ્વિક સાહસો પોતાની પેદાશ કે સેવાના વિકાસ માટે જરૂરિયાત મુજબ જે-તે દેશના લોકોની જીવનશૈલીમાં ફેરફાર લાવે છે. આવા ફેરફારોની શરૂઆત મૂળભૂત જરૂરિયાતોથી કરે છે.

ભારત અને વૈશ્વિક સાહસો : 1991 પહેલાં ભારતમાં વૈશ્વિક સાહસોનો પ્રવેશ મંદ ગતિએ હતો. ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવ્યા પછી વૈશ્વિક સાહસોનો પ્રવેશ અને પ્રસાર ઝડપી બન્યો. વૈશ્વિક સાહસોને આંતરરાષ્ટ્રીય કંપની કે બહુરાષ્ટ્રીય કંપની તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આવી કંપનીઓની યાદી બનાવીએ તો આવી યાદી બે રીતે બની શકે છે. બીજા દેશોમાંથી ભારતમાં આવીને ધંધો કરતાં વૈશ્વિક સાહસો જેવાં કે કોકાકોલા, પેપ્સી, મેકડોનાલ્ડ, નોકિયા, સોની, જનરલ મોટર્સ - આ યાદી ઘણી લાંબી થઈ શકે તેમ છે. હાલમાં ઘણી ભારતીય મૂળની કંપનીઓ અન્ય દેશોમાં જઈને ધંધો કરે છે જેવી કે ઈન્ફોસિસ, રિલાયન્સ, મારુતિ, વીપ્રો, ઓએનજીસી, ટાટા સ્ટીલ, એશિયન પેઈન્ટ્સ - આ યાદી પણ ઘણી લાંબી થઈ શકે છે. ભારતનાં ઘણાં બધાં ઔદ્યોગિક ગૃહો અત્યારે પોતાનો ધંધો વિદેશના બજારમાં પણ વિકસાવી રહ્યા છે. આ સાહસો કે કંપનીઓ વિશ્વના ઘણાં બધાં દેશોમાં વસ્તુઓ કે સેવાઓ પૂરી પાડે છે. વૈશ્વિક સાહસોનાં વેચાણ અને આવક રાષ્ટ્રીય કંપનીઓ કરતાં વધુ હોય છે. આમ, વૈશ્વિક સાહસો પૂરા વિશ્વના અર્થતંત્ર ઉપર પોતાના જંગી મૂડી, સારી શાખ અને અદ્યતન ટેકનોલોજીના કારણે અસરકારક પુરવાર થઈ રહ્યાં છે.

7.4 સંયુક્ત સાહસ

7.4.1 ખ્યાલ : ધંધાકીય એકમ પોતાના અરસપરસનાં હિતોનાં રક્ષણ માટે જોડાય તો તેને સંયુક્ત સાહસ કહે છે. આવી રીતે જોડાતા એકમો ખાનગી, સરકારી માલિકીના કે વૈશ્વિક સાહસ હોઈ શકે છે. આવાં સાહસ લાંબા ગાળા માટે હોય છે. કોઈ પણ કદ ધરાવતા ધંધાકીય એકમો તેમના સહિયારા હેતુને પાર પાડવા અને અરસપરસનાં હિતોનાં રક્ષણ માટે જોડાય છે. સંયુક્ત સાહસ બંને પક્ષની જરૂરિયાત મુજબ રાખી શકાય છે. જો સંયુક્ત સાહસ બે જુદા જુદા દેશોના ધંધાકીય એકમો વચ્ચે થતું હોય તો બંને દેશોની સરકારોએ નક્કી કરેલા કાયદાનું પાલન અતિઆવશ્યક હોય છે. સંયુક્ત સાહસ એ બે ધંધાકીય એકમો વચ્ચે સાધનસંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી તેમની નિપુણતાનો ઉપયોગ કરે છે અને ધંધાનાં જોખમ ઉઠાવવા નફાની વહેંચણી કરે છે.

સંયુક્ત સાહસ શરૂ કરવાનો હેતુ ધંધાના વિસ્તરણ, નવી પેદાશોના વિકાસ કે નવાં બજારોનાં વિસ્તરણ કરવાનો હોય છે. હાલમાં ઘણાં બધાં ઔદ્યોગિક સાહસો બીજા ઔદ્યોગિક સાહસ સાથે વ્યૂહાત્મક જોડાણ કરે છે. આવાં જોડાણ ઔદ્યોગિક સાહસો પોતાની પૂરક કે ફાજલ શક્તિના ઉપયોગ કરવા માટે, વિતરણ માર્ગના વિકાસ માટે, ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયા માટે કે નાણાકીય બાબતો માટે કરતા હોય છે. ભારતમાં સંયુક્ત સાહસો માટે કોઈ અલગ કાયદો નથી. ભારતમાં નોંધાયેલી કંપની સ્થાનિક કંપની ગણાય છે. અત્યારે ઘણાં બધાં સંયુક્ત સાહસો સફળતાપૂર્વક ભારતમાં પોતાની કામગીરી કરી રહ્યાં છે. જો કોઈ પણ સંયુક્ત સાહસમાં વિદેશી ભાગીદાર હોય કે બિનનિવાસી ભારતીય હોય તો ભારત સરકારની મંજૂરી આવશ્યક બને છે. આવી મંજૂરી રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા અથવા વિદેશી રોકાણ વૃદ્ધિ નિગમ (Foreign Investment Promotion Board) દ્વારા પરિસ્થિતિને આધીન રહીને મળી શકે છે.

7.4.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) બંને પક્ષકારો માટે લાભદાયક : સંયુક્ત સાહસ બંને પક્ષકારોને લાભદાયક પુરવાર થાય છે. તેઓ તેમની વિશિષ્ટતાઓના લીધે એકબીજાનાં પૂરક સાબિત થાય છે.

(2) વધુ સાધનસંપત્તિ અને ક્ષમતા : બે પક્ષકારો સંયુક્ત સાહસ દ્વારા જોડાય ત્યારે બંને પક્ષકારો પોતાની સાધનસંપત્તિ અને ક્ષમતાનો લાભ એકબીજાને આપે છે. આમ, બંને પક્ષકારોની સંયુક્ત સાધનસંપત્તિ અને ક્ષમતા તેમને વધુ સારી ધંધાકીય તક પૂરી પાડે છે.

(3) નવી ટેક્નોલોજી : સંયુક્ત સાહસ દ્વારા વધુ સારી ટેક્નોલોજીનું આદાનપ્રદાન શક્ય બને છે. વધુ સારી ટેક્નોલોજીના કારણે વધુ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન શક્ય બને છે. સમય, શક્તિ અને ટેક્નોલોજીના ઉપયોગથી કાર્યક્ષમતા અને અસરકારકતામાં વધારો થાય છે.

(4) નવાં બજારોનો વિકાસ : એક દેશમાં રહેલ ધંધાકીય એકમ જ્યારે બીજા દેશના ધંધાકીય એકમ સાથે સંયુક્ત સાહસ દ્વારા જોડાય ત્યારે નવાં બજારોનો વિકાસ કરવો શક્ય બને છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારતની કોઈ કંપની સાથે વિદેશી કંપની સંયુક્ત સાહસથી જોડાય તો ભારતના બજારમાં પ્રવેશનો માર્ગ વિદેશી કંપની માટે ખૂલે છે. ઘણી બધી કંપનીઓ પોતાના દેશના બજારમાં મહત્તમ વેચાણ સુધી પહોંચ્યા પછી વિદેશોનાં બજારમાં સંયુક્ત સાહસ દ્વારા પ્રવેશ મેળવી તેમનો વિકાસ સતત ચાલુ રાખે છે.

(5) શોધખોળ : સંયુક્ત સાહસ દ્વારા નવી અને સર્જનાત્મક પેદાશો બજારમાં મૂકવામાં આવે છે. વિદેશી ભાગીદારો ઘણી વખત તેમના નવા વિચારો અને વધુ સારી ટેક્નોલોજીનો લાભ સંયુક્ત સાહસ દ્વારા પૂરા પાડે છે.

(6) નીચી ઉત્પાદન પડતર : આધુનિક ટેક્નોલોજીના ઉપયોગના કારણે અને મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનના કારણે પેદાશની ઉત્પાદન પડતર નીચી રહે છે. નીચી ઉત્પાદન પડતરને કારણે વેચાણક્રિય નીચી રહે છે જે પેદાશની માંગમાં વધારો કરે છે.

(7) ધંધાકીય શાખામાં વધારો : બે જુદાજુદા ધંધાકીય એકમો સંયુક્ત સાહસ દ્વારા જોડાય છે. બંને ધંધાદારી એકમોની પોતપોતાની શાખાનો લાભ સંયુક્ત સાહસને મળે છે. ઘણી વખત સંયુક્ત સાહસનો એક ભાગીદાર પોતાની ધંધાકીય શાખાનો ઉપયોગ સંયુક્ત સાહસને કરવા દે છે. જેમ કોઈ વિદેશી કંપની સંયુક્ત સાહસના તેના ભારતીય ભાગીદારને પોતાની બ્રાન્ડનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપે છે.

7.5 જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી (Public-Private Partnership-PPP)

7.5.1 ખ્યાલ : જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી એ સમયની માંગના કારણે ઊભી થયેલી નવી વ્યવસ્થા છે. ભારત સરકારે 1991થી ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણનો સ્વીકાર કર્યો અને ઘણી બધી પેદાશો-સેવાઓ જે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં મળતી વસ્તુઓ ભારતીય બજારમાં ઉપલબ્ધ બની; પરંતુ તે માટેનું જરૂરી માળખું તૈયાર કરવા મોટા પાયે રોકાણની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. ઉદાહરણ તરીકે હવાઈસેવા માટે એરપોર્ટનું વિસ્તૃતીકરણ અને તેને લગતી અન્ય સેવાઓ અત્યંત જરૂરી છે. નવી અને આધુનિક કાર માટે સારા રોડ હોવા અત્યંત જરૂરી છે. આ માળખાના વિકાસ માટે ખૂબ મોટું રોકાણ સરકાર માટે ટૂંકા ગાળામાં કરવું અશક્ય હતું. ખાનગીક્ષેત્ર આવું રોકાણ કરવા સક્ષમ હતાં; પરંતુ કાયમી ધોરણે આવું માળખું ખાનગીક્ષેત્રને આપવામાં ઈજારાશાહીનાં દૃષણોનો પ્રશ્ન હતો. ત્યારે એક નવી વ્યવસ્થા સ્વીકાર્ય બની કે જે અનુસાર સરકાર આવા માળખા માટેની જમીન આપે, વિકાસ કરવા માટેનું રોકાણ ખાનગીક્ષેત્ર કરે જેના બદલામાં સરકાર ખાનગી ક્ષેત્રને ચોક્કસ વર્ષના સમયગાળા માટે તે માળખાના લાભાર્થીઓ પાસેથી ચોક્કસ રકમ ફી તરીકે વસૂલવાનો અધિકાર આપશે. ચોક્કસ સમયગાળો પૂરો થાય ત્યાં સુધી આવા માળખાની જાળવણીનું કાર્ય પણ ખાનગીક્ષેત્રે રાખવાનું રહેશે અને તે પછી આવું માળખું ખાનગીક્ષેત્ર સરકારના હવાલે કરી દેશે પછી તે માળખાની જાળવણીનું કામ સરકારનું રહેશે. ઉદાહરણ તરીકે અમદાવાદ-વડોદરાને જોડતો એક્સપ્રેસ-વે.

7.6 જાહેર ઉપયોગિતા (Public Utility)

7.6.1 ખ્યાલ : શહેરો અને ગામડાંઓમાં વિકાસને કારણે નાગરિક સુવિધાઓની જરૂરિયાત સતત વધતી જાય છે. આધુનિક નાગરિક જીવનમાં કેટલીક સેવાઓ અને સુવિધાઓ અનિવાર્ય બનતી જાય છે. આવી જરૂરિયાતવાળી સેવાઓ અને સુવિધાઓ કાર્યક્ષમ રીતે અવિરત પૂરી પાડતા વ્યવસ્થાતંત્રને જાહેર ઉપયોગિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જાહેર ઉપયોગિતાના એકમો પાણી-પુરવઠો, વીજળી, શહેરી મુસાફરી માટેનાં વાહનો, સંદેશાવ્યવહાર, ગેસ, ગટર વગેરે જેવી પ્રાથમિક સુવિધાઓ પૂરી પાડતા હોય છે. આવી સેવાઓની ગુણવત્તામાં થતો ઘટાડો એ જાહેર જીવનને અસર કરે છે. તેથી જાહેર ઉપયોગિતાના એકમોને ઈજારાશાહી આપવામાં આવે છે અને તેની ઉપર નિયંત્રણ રાખવામાં આવે છે.

જાહેર ઉપયોગિતાની સેવા દરેક નાગરિકને નિયમિત રીતે વધારે કાર્યક્ષમતાથી ઓછા ખર્ચે અને ખૂબ નજીકનાં સ્થળોએથી પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર નિયમિત આ સેવા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

ખાનગીકરણની વિચારધારા પ્રમાણે હવે આ ક્ષેત્રમાં પણ સ્પર્ધા સ્વીકાર્ય બની છે. કાયદામાં સુધારા કરીને આ ક્ષેત્રમાં પણ

હરીફાઈ જોવા મળે છે. ટેલિફોન સેવા જાહેર ઉપયોગિતાની સેવા ગણાય છે. કાયદા દ્વારા શરૂઆતમાં સરકારે પોતાના એક અલગ ખાતા દ્વારા ઇજારાની સ્થાપના કરી હવે એ જ કાયદામાં ફેરફાર કરી એક કરતાં વધુ એકમો તે સેવા પૂરી પાડે તે સ્વીકારાયું. અલબત્ત, હરીફાઈ સ્વીકાર્યા પછી સરકાર તેની ઉપર નિયંત્રણ રાખે છે અને આવા એકમો જાહેર પ્રજાને વાસ્તવમાં અપેક્ષિત સેવાઓ પૂરી પાડે અને ગ્રાહકોનું શોષણ ન કરે તેનું સતત ધ્યાન રાખે છે.

ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત, નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકા દ્વારા તેમનું સંચાલન થાય છે. રાજ્ય કક્ષાએ વાહનવ્યવહાર, વીજળી, તબીબી સારવાર જેવી સેવાઓ રાજ્ય સરકાર સંચાલિત ખાતાં, કંપની કે નિગમ દ્વારા પૂરી પડાય છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વાહનવ્યવહાર, તાર-ટપાલ, ટેલિફોન જેવી સેવાઓ કેન્દ્ર સરકાર સંચાલિત ખાતાં, કંપની કે નિગમ દ્વારા પૂરી પડાય છે. ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ વાહનવ્યવહાર નિગમ ગુજરાત રાજ્યમાં મુસાફરોની હેરફેર બસ દ્વારા કરે છે.

આમ, જાહેર ઉપયોગિતાનો હેતુ જીવનજરૂરી અને જીવન જીવવામાં વધુ સરળતા સર્જે તેવી સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે અને આ સેવાઓનાં કારણે જનજીવન સરળ બને છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

જાહેરક્ષેત્રના સાહસનો અર્થ : જે એકમોની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ સરકાર દ્વારા રાખવામાં આવતા હોય તેને જાહેર સાહસ કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) મૂળભૂત ઉદ્યોગોની સ્થાપના (2) ઇજારાશાહી નાબૂદી (3) સંતુલિત પ્રાદેશિક ઔદ્યોગિક વિકાસ (4) સમાજકલ્યાણનો હેતુ (5) નફાનું નીચું ધોરણ (6) રાષ્ટ્રહિતની જવાબદારી (7) રોજગારીની તકોનું સર્જન (8) દેશના આર્થિક વિકાસદરમાં વધારો (9) સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય (10) આદર્શ વેતન અને સગવડો.

જાહેરક્ષેત્રનાં સ્વરૂપો :

(I) ખાતાકીય સંચાલન : લાક્ષણિકતાઓ : (1) નાણાંની ફાળવણી (2) હિસાબોની જાળવણી (3) કર્મચારીઓની નિમણૂક (4) સરકારી સંચાલન અને અંકુશ (5) ઉત્તરદાયિત્વ

(II) જાહેર નિગમ : લાક્ષણિકતાઓ : (1) સ્થાપના (2) માલિકી (3) સરકાર દ્વારા મૂડીભંડોળ (4) અલગ અસ્તિત્વ (5) સંચાલનમાં સ્વતંત્રતા (6) કર્મચારી નિયમો (7) સંચાલક મંડળ દ્વારા સંચાલન (8) સંસદ-વિધાનસભાને જવાબદાર.

(III) સરકારી કંપની : લાક્ષણિકતાઓ : (1) સ્થાપના (2) અલગ અસ્તિત્વ (3) મૂડી (4) વહીવટ (5) કર્મચારીઓની નિમણૂક (6) સભ્યોની નિમણૂક (7) ઓડિટરની નિમણૂક (8) મૂડી મેળવવાની વ્યવસ્થા (9) નીતિવિષયક નિર્ણયો.

જાહેરસાહસોનાં સ્વરૂપોની તુલના : (1) સ્થાપના (2) કાયદાકીય રીતે અસ્તિત્વ (3) કયા ક્ષેત્ર માટે અનુકૂળ ? (4) મૂડીની પ્રાપ્તિ (5) કાર્યશીલ મૂડી (6) જવાબદારી (7) સંચાલનમાં સ્વતંત્રતા (8) કર્મચારીઓ (9) સંચાલન (10) અંકુશ.

જાહેરસાહસોની બદલાતી જતી ભૂમિકા

ખાનગીક્ષેત્રનો અર્થ : જ્યારે ધંધાનું સંચાલન કોઈ એક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા નફાના હેતુ માટે કરે છે તેને ખાનગીક્ષેત્ર કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) સૌથી જૂનું સ્વરૂપ (2) અર્થતંત્રમાં મોટો હિસ્સો (3) જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર (4) નફાને પ્રાથમિકતા અને સામાજિક જવાબદારીઓનો સ્વીકાર (5) વિશ્વના બધા જ દેશોમાં અસ્તિત્વ (6) બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનો સમાવેશ (7) રોજગારીનું સર્જન.

જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્ર વચ્ચેનો તફાવત : (1) માલિકી (2) અંકુશ (3) મુખ્ય હેતુ (4) નફાખોરી (5) સ્વરૂપો.

વૈશ્વિક સાહસો-પ્રકાર : (1) આંતરરાષ્ટ્રીય સાહસ (2) બહુરાષ્ટ્રીય સાહસ (3) ટ્રાન્સનેશનલ સાહસ.

વૈશ્વિક સાહસોની લાક્ષણિકતાઓ : (1) એક કરતા વધુ દેશમાં ધંધો (2) પ્રાધાન્ય (3) કદ અને વેચાણ (4) આર્થિક સદ્ધરતા (5) રાજકીય વર્ચસ્વ (6) વફાદારી (7) આર્થિક રીતે સદ્ધર દેશોમાં ઉદ્ભવ (8) સંશોધન અને વિકાસ માટે મોટો ખર્ચ (9) જીવનશૈલીમાં ફેરફાર.

ભારત અને વૈશ્વિક સાહસો

સંયુક્ત સાહસનો અર્થ : ધંધાકીય એકમો અરસપરસનાં હિતોના રક્ષણ માટે જોડાય તેને સંયુક્ત સાહસ કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) બંને પક્ષકારો માટે લાભદાયક (2) વધુ સાધન-સંપત્તિ અને ક્ષમતા (3) નવી ટેકનોલોજી (4) નવાં બજારોનો વિકાસ (5) શોધખોળ (6) નીચી ઉત્પાદન પડતર (7) ધંધાકીય શાખામાં વધારો.

જાહેર-ખાનગી ભાગીદારીનો અર્થ : આ માળખાના વિકાસ માટે જરૂરી જમીન સરકાર આપે, વિકાસ માટેનું રોકાણ ખાનગીક્ષેત્ર કરે જેના બદલામાં ખાનગીક્ષેત્રને ચોક્કસ વર્ષો સુધી માળખાના લાભાર્થીઓ પાસેથી ફી મળે છે અને માળખાની જાળવણીનું કામ પણ ખાનગી ક્ષેત્ર કરે છે. ચોક્કસ સમયગાળો પૂરો થતા આ માળખું સરકારને સોંપી દેવાનું હોય છે અને તેની જાળવણીનું કાર્ય હવે સરકાર કરશે.

જાહેર ઉપયોગિતા અર્થ : અનિવાર્ય જરૂરિયાત સેવાઓ અને સુવિધાઓ કાર્યક્ષમ રીતે ખૂબ ઓછા ખર્ચે પૂરી પાડતા વ્યવસ્થાતંત્રને જાહેર ઉપયોગિતા કહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) નીચેનામાંથી કયું સ્વરૂપ જાહેરક્ષેત્રનું નથી ?
(A) ખાતાકીય સંચાલન (B) વૈયક્તિક માલિકી (C) જાહેર નિગમ (D) સરકારી કંપની
- (2) નીચેનામાંથી કયા સ્વરૂપના કર્મચારીઓને સરકારી કર્મચારીઓના નિયમો લાગુ પડે છે ?
(A) ખાતાકીય સંચાલન (B) જાહેર નિગમ (C) સરકારી કંપની (D) ખાનગી કંપની
- (3) કયું ધંધાકીય સ્વરૂપ સૌથી જૂનું ગણાય છે ?
(A) જાહેરસાહસો (B) ખાનગીસાહસો (C) વૈશ્વિક સાહસો (D) જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી
- (4) ખાનગી વૈશ્વિક સાહસો માટે નીચેનામાંથી કઈ વિગત ખોટી છે ?
(A) આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે મોટા પાયે કાર્યરત હોય છે.
(B) કદ અને વેચાણ વિશાળ હોય છે.
(C) સંસદ કે વિધાનસભાનો સીધો અંકુશ હોય છે.
(D) મજબૂત આર્થિક સધ્ધરતાને કારણે રાજકીય વર્ચસ્વ વધારે હોય છે.
- (5) જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી માટે નીચેનામાંથી કઈ વિગત ખોટી છે ?
(A) જરૂરી જમીન સરકાર પાસેથી તેમણે જાતે ખરીદવાની રહે છે.
(B) ચોક્કસ સમય સુધી લાભાર્થીઓ પાસેથી ફી વસૂલવામાં આવે છે.
(C) માળખાગત સેવાઓનું સર્જન પોતાનાં રોકાણથી કરે છે.
(D) ચોક્કસ સમયગાળા પછી તેમણે કરેલું માળખું સરકારને સુપરત કરવાનું રહે છે.

જવાબ : (1) (B) (2) (A) (3) (B) (4) (C) (5) (A)

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) જાહેરક્ષેત્ર એટલે શું?
- (2) જાહેરક્ષેત્રનાં ત્રણ સ્વરૂપોનાં નામ આપો.
- (3) સરકારી કંપનીમાં સરકારી મૂડીનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું કેટલું હોય છે ?
- (4) સરકારી કંપનીમાં શેર કોના નામે ધારણ કરવામાં આવે છે ?

(4) ધંધાકીય એકમોનું સૌથી જૂનું સ્વરૂપ કયું છે ?

(5) વૈશ્વિક સાહસનો અર્થ જણાવો.

(6) જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં વિવિધ સ્વરૂપોની માત્ર યાદી બનાવો.

(2) જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

(3) ખાતાકીય સંચાલન એટલે શું ? ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા આપો.

(4) “ખાનગીસાહસોનું એકમાત્ર ધ્યેય વધુ નફો મેળવવાનું હોય છે.” - ચર્ચો.

(5) ખાનગીસાહસોનું અર્થતંત્રમાં મહત્ત્વ જણાવો.

(6) વૈશ્વિક સાહસોનું ભારતીય અર્થતંત્રમાં શું મહત્ત્વ છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) ખાતાકીય સંચાલન એટલે શું ? તેની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

(2) જાહેર નિગમનો અર્થ આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ વર્ણવો.

(3) સરકારી કંપનીની વ્યાખ્યા આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ વિશે નોંધ લખો.

(4) જાહેરસાહસોની બદલાતી જતી ભૂમિકા વિશે જણાવો.

(5) જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્રના તફાવતના મુદ્દા જણાવો.

(6) વૈશ્વિક સાહસોની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) જાહેરક્ષેત્રની લાક્ષણિકતાઓ સવિસ્તર વર્ણવો.

(2) જાહેરસાહસોનાં સ્વરૂપોની તુલના કરો.

(3) ખાનગીસાહસોનો અર્થ આપી તેની લાક્ષણિકતાઓ વિશે નોંધ તૈયાર કરો.

(4) સંયુક્ત સાહસનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.

(5) જાહેર ઉપયોગિતા એટલે શું ? તેની લાક્ષણિકતાઓ વિશે નોંધ લખો.

(6) “જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી એ સમયની માંગના કારણે ઊભી થયેલી વ્યવસ્થા છે.” - સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

જાહેરક્ષેત્ર	: Public Sector
સરકારી ખાતું	: Government Department
નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક	: CAG - Comptroller and Auditor General
જાહેર નિગમ	: Public Corporation
પ્રતિનિયુક્તિ	: Deputation
સંચાલક મંડળ	: Board of Director
સરકારી કંપની	: Government Company
સંયુક્ત સાહસ	: Joint Sector
જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી	: Public-Private Partnership (PPP)
જાહેર ઉપયોગિતા	: Public Utility
વિદેશી રોકાણવૃદ્ધિ નિગમ	: Foreign Investment Promotion Board

●